

HISTORIA / HISTORY

TOMASZ NARUSZEWICZ

Państwowa Uczelnia Zawodowa im. prof. Edwarda F. Szczepanika w Suwałkach

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9640-7507>

e-mail: t.naruszewicz@puz.suwalki.pl

CHARAKTERYSTYKA PRAWNA, WYGLĄD, GOSPODARKA I ADMINISTRACJA WILKOWYSZEK W RZECZYPOSPOLITEJ OBOJGA NARODÓW

Streszczenie: Miasto Wilkowyszki powstało na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdy przynależało ono do Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Przez większość omawianego czasu leżało w powiecie kowieńskim w województwie trockim. Kościół i synagogę wybudowano tu około 1620 r. Z czasem wykształciło się miasteczko. Jakiś przywilej miejski Wilkowyszkom nadał król Jan Kazimierz, możliwe że w 1660 r. Miastem na prawach magdeburskich Wilkowyszki były w 1697 r. Konfirmacji tego prawa dokonał król Poniatowski 9 grudnia 1791 r. Miasto miało wieloetniczny charakter. Zamieszkiwali tu m.in. Żydzi, Litwini, Polacy, Rusini. Funkcjonowali przedstawiciele władz miejskich, jak np. wójtowie czy burmistrzowie. Najliczniejszą grupą byli Żydzi, których wspólnotą kierowali rabini, szkolnicy itd. W herbie Wilkowyszek widniała lilia na błękitnym polu.

Słowa kluczowe: Wilkowyszki, miasto, gospodarka miejska, administracja, charakterystyka prawna

LEGAL CHARACTERISTICS, APPEARANCE, ECONOMY AND ADMINISTRATION OF WILKOWYSZKI IN THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH

Abstract: The town of Wilkowyszki [Vilkaviškis] was founded in the Grand Duchy of Lithuania when it belonged to the Polish-Lithuanian Commonwealth. For most of the time in question, it was located in Kaunas County and Trakai Voivodeship. A church and a synagogue were built here around 1620. Over time, a town developed. Wilkowyszki was granted some kind of municipal privilege by King John Casimir, possibly in 1660. Wilkowyszki became a town with Magdeburg rights in 1697. This right was confirmed by King Poniatowski on December 9, 1791. The town had a multi-ethnic character. They lived here, among others: Jews, Lithuanians, Poles, Ruthenians. There were representatives of city authorities, such as commune heads and mayors. The largest group were Jews, whose community was led by rabbis, teachers, etc. The Wilkowyszki coat of arms included a lily on a blue field.

Keywords: Wilkowyszki [Vilkaviškis], city, urban economy, administration, legal characteristics

Zagadnienia wstępne

Zarówno pierwszy tutejszy kościół katolicki, synagoga, jak i samo miasto Wilkowyszki powstały w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów – dużego państwa, utworzonego w wyniku połączenia w 1569 r. Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Królestwa Polskiego. Powstawanie Wilkowyszek przypadło na okres szczytu potęgi państwa polsko-litewskiego, które na przełomie XVI i XVII w. było w stanie zwyciężać wojska rosyjskie (w tym zdobyć Moskwę) oraz stawiać czoła silnym armiom szwedzkim i tureckim.

Niniejszy artykuł omawia funkcjonowanie królewskiego miasta Wilkowyszki w XVII–XVIII stuleciu. Omówiono kwestie prawne, gospodarcze, demograficzne oraz administracyjne. Obecnie Wilkowyszki (Vilkaviškis) znajdują się na Litwie. W opracowaniu wykorzystano dość bogatą literaturę przedmiotu, wydawnictwa źródłowe oraz źródła rękopiśmienne, przechowywane w placówkach krajowych i zagranicznych, takich jak: Akademia Nauk w Wilnie, Archiwum Diecezjalne w Łomży, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Państwowe w Suwałkach, Archiwum Parafii w Bakalarzewie, Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, Centralne Archiwum Akt Dawnych w Moskwie, Centralne Archiwum Historii Narodu Żydowskiego w Jerozolimie, Centralne Archiwum Historyczne w Mińsku, Centralne Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu, Centralne Archiwum Historyczne w Wilnie.

Powstanie Wilkowyszek i charakter prawny miasta

Możliwe, że niewielka wieś istniała tu już w XVI w.¹ Jednak kluczowym wydarzeniem w dziejach Wilkowyszek było postawienie tu na początku XVII w. kościoła katolickiego. Powstał on około 1620 r. z inicjatywy Jerzego Stefana Paca, skarbnika i podkanclerzego Wielkiego Księstwa Litewskiego, oraz jego żony Anny². Istnienie katolickiej świątyni pociągnęło za sobą rozwój funkcji handlowych Wilkowyszek. Organizowane tu nabożeństwa oraz odpusty parafialne ściągały licznych wiernych i co za tym idzie kupców, oferujących im swoje towary.

¹ K.T. Krzywicy, *Suwałszczyzna, Zaniemenie*, przewodnik, Białystok 1999, s. 228; T. Naruszewicz, *Vilkaviškio miestas, seniūnija ir parapija XVII–XVIII amžiuje*, w: *Sūduva nuo seniausią laikų iki Suvalkų gubernijos* (referat wygłoszony podczas międzynarodowej konferencji naukowej, która odbyła się w pałacu w Pojeziorach na Litwie, 3 czerwca 2022 r.), Mariampol 2022, s. 66; J. Totoraitis, *Sūduvos Suvalkijos istorija*, t. 1, Kowno 1938, s. 542.

² Archiwum Diecezjalne w Łomży (dalej: AD Łomża), zesp. I, sygn. 591, [b.n.k.]; M. Antanavičius, *Vilkaviškio Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo katedra*, w: *Vilkaviškio vyskupijos bažnyčios*, Wilkowyszki 2011, s. 202; K.T. Krzywicy, *Suwałszczyzna, Zaniemenie...*, s. 228–229; J.S. Łupiński, *Wezwania kościołów i kaplic w diecezji sejneńskiej w końcu XIX wieku*, „Studia Teologiczne” 17(1999), s. 278; K. Misius, R. Šinkūnas, *Lietuvos katalikų bažnyčios*, Wilno 1993, s. 513; A. Miškinis, M. Rupeikienė, *Vilkaviškis*, w: *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*, t. 1: *Vilkaviškio vyskupija*, ks. 2: *Vilkaviškio dekanatas*, Wilno 1997, s. 241; A. Połujański, *Wędrówki po gubernji augustowskiej w celu naukowym odbyte*, Warszawa 1859, s. 363; J. Totoraitis, *Sūduvos Suvalkijos istorija*, s. 542.

Z pewnością powstała też karczma. Na potrzeby miejscowych i gości rozwijały się warsztaty rzemieślnicze. Wzrost rangi Wilkowyszek nastąpił 20 kwietnia 1623 r., gdy król Polski i wielki książę litewski Zygmunt III Waza wystawił „przywilej autentyczny” na fundusz kościoła wilkowyskiego³. Przyjmuje się, że osiadła tu wówczas wspólnota starozakonna i wybudowano synagogę. Odmiennie informacje podaje natomiast badacz żydowski Josef Rosin, sugerując, że Żydzi przebywali na tym terenie już przynajmniej w 1575 r.⁴ Nie potwierdzają tego inne znane źródła europejskie. Żydów nie spotykamy w tym okresie w pobliskich ówczesnych miastach – Bakalarzewie, Filipowie, Przerośli i Wisztyńcu⁵.

Dane z 1653, 1667 i 1673 r. wskazują, że Wilkowyszki znajdowały się w powiecie kowieńskim województwa trockiego. W 1667 r. funkcjonowało starostwo wilkowyskie⁶.

Przyjmuje się, że jakiś przywilej miejski Wilkowyszkom nadał król Jan Kazimierz w 1660 r.⁷ Nie znamy jednak jego treści. Istnienie takiego dokumentu wzmiankują tylko źródła pośrednie. Przywilej króla Stanisława Augusta Poniatowskiego z 1791 r. potwierdził jedynie, iż lokacji miasta Wilkowyszki dokonał ostatni władca z dynastii Wazów („to miasto Wilkowiszki przywilejem lokacyjnym najjaśniejszego poprzednika naszego Jana Kazimierza zaszczycone”)⁸.

Możliwe, że Jan Kazimierz nadał Wilkowyszkom miejskie prawo targowe, podobnie jak to miało miejsce w stosunku do Puńska w 1647 r.⁹ Wilkowyszek nie zaznaczono na mapie Sansona z 1665 r.¹⁰ Czternaście lat później wspomniano

³ AD Łomża, zesp. I, sygn. 591, [b.n.k.]; tamże, sygn. 592, k. 7–7v; Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego (dalej: BU Wilno), F57-B54/219, [b.n.k.]; B. Kviklys, *Mūsų Lietuva. Krašto vietovių istoriniai, geografiniai, etnografiniai bruožai*, t. 3, Wilno 1991, s. 361; T. Naruszewicz, *Vilkaviškio miestas, seniūnija...*, s. 66.

⁴ T. Krzywicki, *Litwa*, przewodnik, Pruszków 2005, s. 411; J. Rosin, *Vilkaviskis – a small town in Southern Lithuania*, <<https://www.jewishvilkaviskis.org/history.html>>, dostęp: 06.02.202.

⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD Warszawa), Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, dział 25, nr 3681, k. 47–57; Archiwum Parafii w Bakalarzewie, *Kronika Parafii Bakalarzewo*, s. 35–36; Centralne Archiwum Historyczne w Mińsku (dalej: CAH Mińsk), f. 1711, op. 1, nr 57, k. 516–516v; T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwałki, Kalwarię, Wilkowyszki, do Pilwiszek. Obszar dekanatu Olwita do końca XVIII wieku*, Suwałki 2020, s. 400–409; M. Sidor, *Miasteczko nad Rospudą – rys historyczny miejscowości Raczki*, Raczki 2013, s. 15; J. Szlasyński, *Przerośl. Dzieje miasta i gminy*, Przerośl 2009, s. 41.

⁶ Akademia Nauk w Wilnie (dalej: AN Wilno), F43-609, k. 6; Centralne Archiwum Historyczne w Wilnie (dalej: CAH Wilno), SA 3418, k. 138–138v; tamże, SA 3435, t. I, k. 240v; tamże, SA 3439, k. 27v; *Rejestr dymów dóbr duchowieństwa katolickiego diecezji wileńskiej z 1653 roku*, opr. W.F. Wilczewski, „Nasza Przeszłość” 101(2004), s. 303–304; *Rejestr dymów dóbr duchowieństwa katolickiego diecezji wileńskiej z 1673 roku*, opr. W.F. Wilczewski, „Nasza Przeszłość” 103(2005), s. 160.

⁷ K.T. Krzywiccy, *Suwałszczyzna, Zaniemenie...*, s. 229; T. Naruszewicz, *Vilkaviškio miestas, seniūnija...*, s. 66; E. Rimša, *Pieczenie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, tłum. J. Sienkiewicz, Warszawa 2007, s. 248; J. Totoraitis, *Sūduvos Suvalkijos istorija*, s. 548.

⁸ *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, Wilno 2005, s. 30.

⁹ Centralne Archiwum Akt Dawnych w Moskwie (dalej: CAAD Moskwa), f. 389, nr 556, k. 68; CAH Wilno, f. MKF-2 ML, ap. 1, nr 556, k. 68; *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 48.

¹⁰ W. Walczak, K. Łopatecki, A.B. Pernal, *Najstarszy atlas Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Mapy i chorografia Nicolasa Sansona (1600–1667)*, Warszawa 2024, s. 249.

natomiast magistrat¹¹. *Karta Guberni Suwalskiej* z końca XIX w. stanowi, że prawa miejskie Wilkowyszki uzyskały dopiero w 1697 r. Potwierdza to nadanie Augusta II Mocnego z 19 września 1697 r., gdy tutejsze wójtostwo władca określił mianem magdeburskiego¹². W gronie miast królewskich Wilkowyszki (błędnie odczytane jako *Wilkoniszki*) ujęto w spisie z 1699 r. August II Mocny nazwał Wilkowyszki magdeburskim miastem królewskim także w 1710 r. 9 grudnia 1791 r. prawo magdeburskie potwierdził ostatni władca Rzeczypospolitej¹³. Wspomniano w nim, że były to „Dyploma odnawiające prawa i przywileja miasta Rzeczypospolitej Wilkowiszek w powiecie preńskim leżącego”. Ten napisany w języku polskim dokument usankcjonował prawa omawianego miasta¹⁴. Decyzją króla mieszczanie wilkowyscy mogli odwoływać się od wyroków sądu miejskiego – „A gdyby któżkolwiek dekretem urzędu miejskiego wilkowiszkiego mniemał się być uciążonym, tedy do sądów apelacyjnych w mieście Kownie, prawem sejmku terażniejszego dla miast powiatu preńskiego za miasto wydziałowe postanowionym, lub do sądów naszych zadwornych asesorskich Wielkiego Księstwa Litewskiego, podług gatunku spraw w prawie wymienionych, apelować będzie mocen”¹⁵. Miasto oddalone było o 3 mile od Mariampola¹⁶.

Opisy parafii z 1784 r. informują o „mieście Wilkowiszkach, w starostwie, w powiecie kowieńskim i dekanacie olwickim”¹⁷.

W XVIII w. Wilkowyszki odwiedzili co najmniej dwaj biskupi wileńscy: 13 września 1745 r. uczynił to Michał Zieńkowicz, a 20 sierpnia 1791 r. – książe Ignacy Massalski¹⁸.

U schyłku Rzeczypospolitej Obojga Narodów w rejonie Wilkowiszek stacjonowały liczne wojska polsko-litewskie. Ich dowódcą od 1793 r. był Antoni Chlewiński herbu Radwan, generał lejtnant wojsk WKL. Sprawował komendę nad trzecią brygadą kawalerii narodowej i trzema pułkami jazdy z kwaterą

¹¹ CAH Wilno, SA 13807, k. 701–703; E. Rimša, *Pieczenie miast...*, s. 248.

¹² Centralne Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu (dalej: CAH Sankt Petersburg), f. 950, op. 1, nr 387, k. 5v; *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30; T. Naruszewicz, *Vilkaviškio miestai, seniūnija...*, s. 70.

¹³ AGAD Warszawa, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (dalej: KRSW), sygn. 4792c, k. 361; *Akty wydawajemyje Wilenskoju Archeograficzieskoju Komisieju*, t. 8, Wilno 1875, s. 291; *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30; L. Glemża, *Aktywność polityczna mieszczaństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1789–1792*, „Zapiski Historyczne” 86(2021), z. 1, s. 61; B. Kviklys, *Mūsų Lietuva...*, t. 3, s. 363; M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 279–280; J. Totoraitis, *Sūduvos Suvalkijos istorija*, s. 548.

¹⁴ AGAD Warszawa, KRSW, sygn. 4762, k. 121; tamże, sygn. 4792c, k. 361; *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30–32.

¹⁵ *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 31; L. Glemża, *Aktywność polityczna mieszczaństwa...*, s. 72.

¹⁶ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, wyd. 2, poprawione i uzupełnione przez F.K. Martynowskiego, t. 4, Warszawa 1886, s. 358.

¹⁷ CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 3994, k. 63; *Opisy parafii dekanatu Olwita z 1784 roku*, opr. T. Naruszewicz, Suwałki 2013, s. 147.

¹⁸ AD Łomża, zesp. I, sygn. 591, [b.n.k.].

w Wiłkowyszkach. Pełnił tę funkcję do wybuchu insurekcji z 1794 r.¹⁹ W powstaniu kościuszkowskim generał major Chlewiński posłał do Wiłkowyszek swego emisariusza, aby tatarski pułk Mustafy Baranowskiego wsparł walkę o niepodległość Rzeczypospolitej²⁰.

W 1820 r. stwierdzono, że starostowie „zniszczyli ślad, że miasto Wiłkowyszki było uprzywilejowane”. Pamiętano jednak o przywileju Poniatowskiego z 1791 r. W 1864 r. władze wiedziały o przywilejach Jana Kazimierza i ostatniego polskiego monarchy²¹.

Układ przestrzenny i wielkość zabudowy miasta Wiłkowyszki w XVII–XVIII w.

Nie wiadomo, jak rozległe było miasto w chwili jego zakładania. Nowożytnie miasteczka posiadały przeważnie czworoboczny rynek i kilka ulic²². Na kształtujących się w XVII w. Wiłkowyszkach z pewnością znaczne piętno odcisnęły prądy barokowe. Olbrzymią rolę w topografii osiedla odegrało nadrzeczne usytuowanie²³: przy ujściu Wiłkowie do Szejmeny²⁴. Pierwsza z tych rzek płynęła od wschodu miasta, a Szejmena od południa. Na początku XIX w. podano, że obie rzeki „w szrodku miasta w jedną schodzą się”²⁵.

Tabela 1. Opłaty wnoszone przez miasta na rzecz poczty WKL w 1699 r.

Przerośl	Wiżajny	Wiłkowyszki	Kowno	Wiłkomierz	Wierzbolowo
20 zł	45 zł	25 zł	455 zł	40 zł	60 zł

Źródło: *Akty wydawajemyje...*, t. 8, s. 290–291.

W XVII w. nie było to duże miasto. Zabudowa skupiała się najpewniej tylko przy Rynku i wzdłuż uliczek wylotowych. W drugiej połowie tego stulecia przypuszczalnie funkcjonowało tu zaledwie kilkadziesiąt domów (około 50). Było to typowe dla ówczesnych miasteczek litewskich, dotkliwie dotkniętych przez wojny i zarazy połowy XVII w. Zabudowę wykonano z drewna. Na podstawie uiszczanej opłaty na rzecz poczty możemy przyjąć, że w 1699 r. znacznie większymi miastami

¹⁹ J. Totoraitis, *Sūduvos Suvalkijos istorija*, s. 548; L. Żytkowicz, *Chlewiński Antoni h. Radwan*, w: PSB, t. 3, Kraków 1937, s. 297–298.

²⁰ P. Borawski, A. Dubiński, *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa 1986, s. 122–123.

²¹ AGAD Warszawa, KRSW, sygn. 4762, k. 121; tamże, sygn. 4792c, k. 361.

²² AGAD Warszawa, KRSW, sygn. 4762, k. 122; J.S. Bystroń, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce, wiek XVI–XVIII*, t. 1, Warszawa 1976, s. 198–199, 209–211; D. Żurek, *Obraz małych polskich miast w literaturze z XVI i XVII wieku*, „Zapiski Historyczne” 84(2019), z. 3, s. 160.

²³ A. Pytasz-Kołodziejczyk, *Badania nad zarządem i eksploatacją zasobów wodnych domeny wielkosiąjącej w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle wydanych akt Metryki Litewskiej (do końca XVI w.)*, „Rocznik Lituanistyczny” 6(2020), s. 34.

²⁴ AGAD Warszawa, Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego (dalej: CWWKP), sygn. 1364, k. 198; T. Naruszewicz, *Vilkaviškio miestas, seniūnija...*, s. 66–67.

²⁵ AGAD Warszawa, KRSW, sygn. 4762, k. 121.

były Wilkomierz, Wierzbolowo i Wizajny. Wilkowyszki (zapisane błędnie jako *Wilkoniszki*) dominowały jednak już wówczas nad Przeroślą i Filipowem, w których znajdowało się po około 60 domów. Zakładając, że kwotę opłaty pocztowej ustalano zgodnie z wielkością danego miasta, można wysnuć przypuszczenie, że około 1700 r. miasteczko Wilkowyszki składało się z plus minus 75 domów²⁶.

Negatywnie na rozwój miasta wpłynęły wojny i inne klęski z lat 1708–1711 r., gdy wielu mieszczan zmarło. Panowała wówczas śmiertcionośna zaraza dżumy, klęski nieurodzaju, głód, a także wyjątkowo silne mrozy (1709). Analogicznie do poniesionych strat w rejonie Suwałk, Przerośli czy Filipowa możemy przyjąć, że zmarła wtedy zdecydowana większość mieszkańców Wilkowyszek²⁷.

W 1732 r. w mieście znajdował się Rynek oraz ulice: Zamkowa, Gulelska, Kowieńska, Władysławowska, Wysoka, Warszawska i Grodzieńska. Ponadto dwie nowe ulice i zaułki pojawiły się obok ulicy Kowieńskiej²⁸.

Szczegółowe dane posiadamy z roku 1756. Miasto Wilkowyszki składało się wówczas z czworobocznego Rynku (prawdopodobnie w kształcie kwadratu), gdzie znajdowało się 14 domów. Trzy pierzeje rynkowe posiadały po cztery domy, gdy czwarta – dwa. Oprócz Rynku w skład układu przestrzennego wchodziło też dziewięć ulic. Największa była ul. Kizińska vel Kisiniska (35 domów). Nieco mniej budynków mieszkalnych znajdowało się przy ul. Gulelskiej (32) i Wysokiej (28). Dość duża była ulica prowadząca do stolicy państwa – Warszawska (23). Osiemnaście domów liczyła ul. Szkolna, a o jeden mniej, prowadząca do stolicy powiatu – ul. Kowieńska. Najmniejsze były ulice: Kosińska (15), Zamkowa (11) i Grodzieńska (9). Łącznie miasto tworzyły 202 domy. Kolejne pięć placów określono jako „puste” bądź nie uiszczano z nich podatku. Młyn funkcjonował na końcu ul. Zamkowej²⁹. Z drewna zbudowano także katolicki dwuwieżowy kościół pw. Najświętszej Panny Nawiedzenia i plebanię. Dach kościoła pokryto gontami. Wokół świątyni użytkowano cmentarz z drewnianą dzwonnica³⁰.

Drewniana zabudowa miasta przyczyniała się do licznych pożarów. Wiemy, że tylko na początku lat osiemdziesiątych XVIII stulecia wybuchły tu aż trzy pożary (1781–1782)³¹. Szczególnie duże spustoszenie powodowały pożary w sektorach oddalonych od rzeki, gdzie nie było czym walczyć z ogniem. Pożogi szybko się rozprzestrzeniały w dzielnicach o zwartej zabudowie i ze słomianymi dachami. Ludność w ciągu kilku godzin traciła swój dobytek, miejsca noclegowe, stanowiska pracy, zapasy żywności i ubrań, a w skrajnych przypadkach też

²⁶ *Akty wydawajemyje...*, t. 8, s. 290–291; T. Naruszewicz, *Rozwój miasteczek z obszaru dzisiejszego powiatu suwalskiego w XVI–XXI wieku*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 14(2014), s. 157–158, 168–169; tenże, *Vilkaviškio miestas, seniūnija...*, s. 67.

²⁷ S. Flis, *Dżuma na Mazurach i Warmii w latach 1708–1711*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1960, nr 4(70), s. 473–523; A. Matusiewicz, *Pierwsze stulecie. Historia Suwałk do 1945 roku*, w: *Suwałki miasto nad Czarną Hańczę*, pod red. J. Kopciała, Suwałki 2005, s. 101; T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwałki...*, s. 124–125; tenże, *Rozwój miasteczek...*, s. 168.

²⁸ T. Naruszewicz, *Vilkaviškio miestas, seniūnija...*, s. 67; J. Rosin, *Vilkaviskis...*, <<https://www.jewishvilkaviskis.org/history.html>>, dostęp: 06.02.2026.

²⁹ BU Wilno, F4-A2037, k. 1–4v; T. Naruszewicz, *Vilkaviškio miestas, seniūnija...*, s. 67.

³⁰ AD Łomża, zesp. I, sygn. 591, [b.n.k.]; tamże, sygn. 592, k. 1v.

³¹ CAH Wilno, SA 3939, k. 974–976; T. Naruszewicz, *Vilkaviškio miestas, seniūnija...*, s. 67.

zdrowie i życie. Rozległe pożary ograniczały również siłę nabywczą mieszczan, czym negatywnie wpływały na sytuację ocalałych wytwórców oraz handlarzy³².

W lustracji miasta z 1788 r., której wykonanie zleciła hrabina Ogińska, podano, że Wiłkowyszki miały 41 włók, 24 morgi, 126 prętów i 96 pręcików gruntu³³.

W ocenie urzędników królewskich, jak też samego władcy, Wiłkowyszki w 1791 r. były ładnym i znacznym miastem ówczesnej Rzeczypospolitej: „[...] jako miasto uprzywilejowane ludem wolnym w znacznej liczbie już zasiedliło się i przystojną postać miasta formuje”. Miasto rozbudowywało się, osiągając około 1791 r. – 276 domów. 9 grudnia 1791 r. w potwierdzeniu monarszym podano: „Niemniej pokładano przed nami taryfę ludności i dymów, wedle prawa sejmu terażniejszego sporządzoną, w ekstrakcie z ksiąg miejskich, z których osiadłych w tym że mieście dymów w liczbie 276 bytność okazuje się”. Powyższy przywilej zezwalał na budowę cegielni publicznej w Wiłkowyszkach („[...] jako też publiczną cegielnią miejską wystawiło, onemu dozwalamy”³⁴).

U schyłku XVIII w. miasto Wiłkowyszki miało już 306 domów, w tym 12 krytych dachówką. Większa była Kalwaria (powyżej 400 domów). Inne okoliczne miasta składały się przeważnie z około 100–200 domów. August Karl Holsche podał, że było tu wtedy 314 budynków mieszkalnych³⁵.

Na początku XIX w. z Rynku do dworu prowadziła ul. Wielka. Znajdował się przy niej cmentarz i dom parafialny. Wiłkowyszki miały w tym czasie kościół i bóżnicę żydowską. *Plan Sytuacyjny Miasta Wiłkowyszek* z 1847 r. zawiera Rynek w kształcie trapezu. Z jego naroży wybiegało osiem ulic³⁶.

Wielkość zaludnienia

W polskiej historiografii przyjmuje się, że do oszacowania zaludnienia ówczesnych dymów w małych miastach należy stosować mnożnik od 6 do 8³⁷. Jak już wcześniej wspomniano, w drugiej połowie XVII w. Wiłkowyszki liczyły około 50 domów, czyli przy bardzo ostrożnych szacunkach możemy przyjąć,

³² J. Śliwiński, *Pożary i pogorzelcy w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI wieku ze szczególnym uwzględnieniem Podlasia i Grodzieńszczyzny w świetle Metryki Litewskiej*, w: *Szkice z dziejów społeczno-gospodarczych Podlasia i Grodzieńszczyzny od XV do XVI wieku*, pod red. J. Śliwińskiego, Olsztyn 2005, s. 108–111, 122.

³³ AGAD Warszawa, KRSW, sygn. 4762, k. 122.

³⁴ *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30–32.

³⁵ A.C. Holsche, *Geographie und Statistik von West-, Süd- und Neu-Ost-Preussen*, Berlin 1800, s. 436–447; J. Wąsicki, *Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII wieku. Departament białostocki*, Poznań 1964, s. 95–139; tenże, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowoschodnie (Neuostpreussen) 1795–1806*, Poznań 1963, s. 64.

³⁶ AD Łomża, zesp. I, sygn. 591, [b.n.k.]; AGAD Warszawa, CWWKP, sygn. 1364, k. 198; tamże, KRSW, sygn. 4762, k. 123.

³⁷ S. Alexandrowicz, *Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 27(1965), s. 55; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Warszawa 1986, s. 365, 384; P. Czyżewski, *Wasilków w XVI–XVIII wieku*, w: *Wasilków miasto renesansowej harmonii 1566–2006*, Wasilków 2006, s. 111.

że mieszkało tu między 300 a 400 osób. Podobne zaludnienie miały wtedy znacznie starsze miasta królewskie – Filipów i Przerośl³⁸.

Na przełomie XVII i XVIII w. mogło tu być około 75 domów, co pozwala z dużym ryzykiem badawczym przyjąć, że zaludnienie miasteczka plasowało się na poziomie 450–600 osób³⁹.

Bardzo korzystny dla rozwoju demografii miasta był wiek XVIII. Mimo okresowych spadków zaludnienia, spowodowanych m.in. zarazą z około 1710 r., Wiłkowyszki dynamicznie się rozwijały i w połowie tegoż stulecia znacznie przekroczyły barierę tysiąca mieszczan. Dzięki danym z 1756 r. wiemy, że były tu 202 domy, co daje nam około 1212–1616 mieszkańców⁴⁰.

Miasto kwitło w drugiej połowie XVIII w., gdy funkcjonowała tu zamożna wspólnota żydowska. Mieszczan przybywało. Według wspomnianych danych królewskich z 1791 r. istniało tu już 276 domów, co wskazuje na zamieszkiwanie od 1656 do 2208 mieszczan. Potwierdza to opinia umieszczona w ówczesnym przywileju monarszym, stwierdzająca, że miasto Wiłkowyszki „[...] w znacznej liczbie już zasiedliło się”⁴¹.

We wspomnianym przywileju stwierdzano też m.in., że „[...] handle i rzemiosła sprawującym pomnożyć, do dobrego bytu i porządku przyprowadzić, a pomnażające się dochody Rzeczypospolitej zwiększyć, przerzeczono miasto Wiłkowiszki za wolne uznawszy, wszystkich obywatelów w tym mieście tak teraz osiadłych, jako i na potym osiadać mogących i do prawa miejskiego wcielających się a poddaństwu niepodległych, za ludzi wolnych, ziemią w obrębie tegoż miasta położoną i przez nich osiadłą, ich domy, wsie i terytoryja, gdzie które do tego miasta prawnie teraz należą, własnością ich dziedziczną być przyznajemy, co nie ma przeszkadzać zaczętem, a nie dokończonym sprawom”⁴².

Przyjęte szacunki zdają się potwierdzać dane pruskie z końca XVIII w. Wiemy stąd, że z miasta Wiłkowyszki spisano 2077 osób, co plasowało je na drugim miejscu na obszarze dawnego dekanatu Olwita. Większa była tylko Kalwaria z 2886 mieszczanami. Niemal dwukrotnie mniejsze były Suwałki (1184)⁴³. Inne dane z tego okresu podał Holsche, który twierdził, że miasto Wiłkowyszki miało tylko 1804 osoby⁴⁴.

³⁸ T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwałki...*, s. 395–396; tenże, *Rozwój miasteczek...*, s. 168.

³⁹ *Akty izdawajemyje...*, t. 8, s. 290–291; T. Naruszewicz, *Rozwój miasteczek...*, s. 157–158, 168–169.

⁴⁰ BU Wilno, F4-A2037, k. 1–4v; T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwałki...*, s. 397.

⁴¹ *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30–32; T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwałki...*, s. 397.

⁴² *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 31.

⁴³ J. Ramotowski, *Kolonizacja niemiecka w departamencie białostockim Prus Nowowschodnich w latach 1797–1807*, „Zeszyty Naukowe Filii UW w Białymstoku” 1989, z. 66, Humanistyka, t. 12, dz. H – Prace Historyczne, s. 70–71; J. Wąsicki, *Pruskie opisy miast polskich...*, s. 95, 99, 137; tenże, *Ziemie polskie pod zaborem...*, s. 64.

⁴⁴ A.C. Holsche, *Geographie und Statistik...*, s. 436–447.

Struktura społeczeństwa

Silna społeczność żydowska odgrywała istotną rolę w rozwoju gospodarczym miasta. Samo istnienie starozakonnych nadawało miejscowości charakteru miejskiego⁴⁵. Najpewniej w podobny sposób wyglądało powstawanie miasteczka Wilkowyszki, w którym Żydzi od początku odgrywali niezwykle ważną rolę.

Mieszczanie dawnych miast królewskich obawiali się konkurencji ze strony starozakonnych i pieczęłowicie pielęgowali przywileje „de non tolerandis Judaeis”. Skorzystały na tym Wilkowyszki, które nie były objęte takowym prawodawstwem, co zachęcało Żydów do osadnictwa w tym miasteczku. Znaczny napływ starozakonnych miał miejsce po powstaniu Chmielnickiego na Ukrainie oraz po załamaniu demograficznym z początku XVIII w.⁴⁶

Powszechnie przyjmuje się, że pierwszą świątynią żydowską wybudowano w Wilkowyszkach około 1620 (1623⁴⁷) r.⁴⁸, co wiązało się z powstawaniem tu wtedy pierwszego kościoła katolickiego, „z drzewa ciosanego”⁴⁹. Jednak Josef Rosin stwierdził, że zachowały się tu żydowskie nagrobki aż z 1575 r. Ponadto drewno na budowę domu modlitwy miała podarować już królowa Bona⁵⁰. Informacje te nie uzyskały potwierdzenia źródłowego. Wygląd XVII-wiecznej drewnianej synagogi wilkowyskiej z pewnością wiele czerpał z obowiązujących wówczas założeń barokowych⁵¹.

Źródło dotyczące pogłównego żydowskiego uchwalonego w 1667 r. podaje, że starozakonni Wilkowyszek i okolicy „wnieśli 130 zł”. Około tego czasu stwierdzono też, że „Żydzi wilkowyscy oddali do Skarbu” 68 zł. W porównaniu z większością miast powiatu grodzieńskiego była to znaczna kwota, ale dużo mniejsza niż płacona z Wiżajn i okolicy (300 zł). Co istotne, z powiatu kowieńskiego Żydów wymieniono tylko z Wilkowyszek. Mieszkali oni też w Puńsku i Łoździejach (powiat trocki)⁵².

7 kwietnia 1679 r. tutejsi Żydzi otrzymali pozwolenie na prowadzenie handlu. Mogli sprzedawać napoje i przeróżne towary. Umożliwiono też aktywność rzemieślnikom (m.in. złotnikom, krawcom czy blacharzom). Uzyskano zezwolenie na budowę rzeźni oraz potwierdzono prawo do korzystania z synagogi i cmentarza.

⁴⁵ J. Maroszek, *Żydzi wiejscy na Podlasiu w XVII–XVIII wieku w świetle przemian struktury rynku wewnętrznego*, „Studia Podlaskie” 2(1989), s. 67.

⁴⁶ A. Bumblauskas, *Wielkie Księstwo Litewskie. Wspólna historia, podzielona pamięć*, tłum. A. Malewska, Warszawa 2013, s. 25; A. Wyrobisz, *Miasta prywatne w Polsce XVI–XVIII wieku jako inwestycje kulturalne*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 26(1978), nr 1, s. 54; tenże, *Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII wieku*, „Przegląd Historyczny” 65(1974), s. 33.

⁴⁷ AD Łomża, zesp. I, sygn. 592, k. 7–7v; K.T. Krzywicy, *Suwalszczyzna, Zaniemenie...*, s. 229.

⁴⁸ T. Krzywicki, *Litwa...*, s. 411; B. Kviklys, *Mūsų Lietuva...*, t. 3, s. 367.

⁴⁹ AD Łomża, zesp. I, sygn. 591, [b.n.k.]; tamże, sygn. 592, k. 8.

⁵⁰ J. Rosin, *Vilkaviskis...*, <<https://www.jewishvilkaviskis.org/history.html>>, dostęp: 06.02.2026.

⁵¹ *Lietuvos architektūros istorija. Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio*, t. 2, pod red. K. Čerbulėnasa, A. Jankevičienė, V. Levandauskasa, A. Miškinisa, V. Zubovasa, A. Lagunavičiausa, Wilno 1994, s. 541.

⁵² CAH Wilno, SA 3418, k. 137v–138v; tamże, SA 3439, k. 177v; P. Czyżewski, *Wasiłków w XVI–XVIII wieku*, s. 144.

Od 1692 r. prowadzono pinkas tutejszej wspólnoty. Znajduje się on w Centralnym Archiwum Historii Narodu Żydowskiego w Jerozolimie⁵³. Synagoga i cmentarz żydowski istniały w Wiłkowyszkach w 1700 r.⁵⁴ Na początku XVIII stulecia miano w tutejszym kirkucie pochować zmarłych Żydów z Prus, gdyż tamtejsze władze nie pozwoliły na grzebanie ich w swym państwie. W myśl tradycji w XVIII w. w okolice Wiłkowyszek przybyli uciekinierzy żydowscy z Wizajny, z których część zmarła w pobliskim lesie, a pozostali później zasilili społeczność judaistyczną Wiłkowyszek⁵⁵.

Kluczowy dla poznania nowożytnej struktury, zamożności i wielkości wspólnoty żydowskiej w Wiłkowyszkach jest spis podatkowy z 1756 r. Już sam jego charakter sprawia, że podawane dane mogą być zaniżone. Dlatego należy podchodzić do niego z pewnym dystansem. Wiemy stąd, że wszystkie 14 prywatnych domów rynkowych znajdowało się w rękach żydowskich. Osiemnaście domów przynależało do tej nacji na ul. Szkolnej, zaś 17 na ul. Kowieńskiej. Podobnie ul. Kosińską zdominowali Żydzi, do których należało przynajmniej 14 z 15 domów. Przewagę zachowali również na ul. Kizińskiej vel Kisiniskiej (23 domy do 12 domów chrześcijańskich) i na ul. Warszawskiej, gdzie było przynajmniej 17 domów żydowskich (na 23 ogółem). Siedem domów mieli starozakonni na ul. Zamkowej, gdy cztery należały do chrześcijan. W mniejszości Żydzi byli na: ul. Wysokiej (około 12 siedlisk na 28), ul. Grodzieńskiej (3 na 9 siedlisk) i ul. Gulelskiej (5 na 27 chrześcijańskich). Razem na 202 domy przynajmniej 130 znajdowało się w rękach Żydów (około 65%)⁵⁶.

Dzięki danym z 1782 r. wiemy też, że wielu (może nawet większość) Żydów Wiłkowyszek dorabiała wynajmowaniem pomieszczeń w swych domach innym rodzinom. Z pewnością stanowiło to znaczną część ich przychodów. Na 27 właścicieli domów, których dosięgły wówczas pożary miasta, jedynie sześciu nie wynajmowało mieszkań. W przypadku czterech z nich spowodowane to było najpewniej dużą liczebnością własnych rodzin (Szlomy Mortelowicza, Orela Faybiszowicza, Hirszela Ełowicza i Mortela Mowszowicza). Domy dwóch pozostałych – Mortela Lipelowicza i Mowszy Mortelowicza – były prawdopodobnie za małe na przyjmowanie lokatorów. Co ważne, wszyscy znani Żydzi wynajmowali kwatery tylko innym przedstawicielom wyznania judaistycznego⁵⁷.

W 1786 r. na terenie parafii Wiłkowyszki mieszkało 1006 Żydów. W przytłaczającej większości byli oni w mieście. Najprawdopodobniej już w XVIII w. przy synagodze znajdował się też „przyszkółek starozakonnych w mieście Wiłkowyszkach”. W 1860 r. stwierdzono, że „z powodu starości grozi[ł] niebezpieczeń-

⁵³ Centralne Archiwum Historii Narodu Żydowskiego w Jerozolimie (dalej: CAHNŻ Jerozolima), Pinkas gminy żydowskiej w Wiłkowyszkach; A. Michałowska-Mycielska, *The council of Lithuanian Jews 1623–1764*, Warszawa 2016, s. 37; J. Rosin, *Vilkaviskis...*, <<https://www.jewishvilkaviskis.org/history.html>>, dostęp: 06.02.2026.

⁵⁴ CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 3972, k. 92.

⁵⁵ CAHNŻ Jerozolima, Pinkas gminy żydowskiej w Wiłkowyszkach; J. Rosin, *Vilkaviskis...*, <<https://www.jewishvilkaviskis.org/history.html>>, dostęp: 06.02.2026.

⁵⁶ BU Wilno, F4-A2037, k. 1–4v.

⁵⁷ CAH Wilno, SA 3939, k. 975–976; T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwałki...*, s. 402–403.

stwem zawalenia się⁵⁸. Składał się on wówczas m.in. z sieni, pomieszczenia dla kobiet, szkoły dla mężczyzn i chyba skarbcza. Ówczesna synagoga zawierała: trzy sienie, główną i centralną salę dla mężczyzn, dwie poboczne dla kobiet oraz górną kondygnację⁵⁹.

Pruskie informacje z końca XVIII w. wskazują, że większość mieszkańców Wilkowyszek z końca XVIII w. to Żydzi (1236 osób – 59,5%)⁶⁰.

Niełatwo rozszyfrować, które z nazwisk pozostałych mieszczan Wilkowyszek należały do poszczególnych mniejszościowych grup społecznych. Brzmienie imion i nazwisk ze spisu z 1756 r. świadczy, że licznie zamieszkiwali tu i Litwini, i Polacy. Ci pierwsi wywodzili się spośród okolicznej litewskiej ludności wiejskiej. Polacy natomiast to głównie przybysze z pobliskich miast (m.in. Wisztyńca, Wizajn, Przerośli oraz Suwałk). W ówczesnych Wilkowyszkach często występowały zarówno nazwiska typowo litewskie (m.in. Rugienis, Jasiutaitys, Dawgilen), jak i polskie (m.in. Kruszyński, Dąbrowski, Wilczyński, Rostowski).

Część z mieszczan miała też korzenie ruskie (pochodziła z obszaru dzisiejszej Białorusi). Może byli nimi np.: Borys, Huścinowicz, Kiszkievicz, Kulesza, Ozirowski⁶¹. Katolików mających korzenie litewskie, polskie czy ruskie traktowano jako przedstawicieli jednej Rzeczypospolitej i nie rozróżniano w spisach⁶².

Z tegoż roku znamy również nazwiska zachodnioeuropejskie: Joxs Malkin (ul. Warszawska), Arya Dinkin (ul. Kosińska), Orel Witarey (ul. Wysoka), Newach Krynyiel (ul. Wysoka), Godfryd Losse (ul. Gulelska) i „śłosarz” Lorens (ul. Gulelska). Możliwe, że z Europy Zachodniej pochodzili też: Michał Hejman (ul. Warszawska), Maciej Wincza i Jerzy Neybork (ul. Gulelska), Daniel Szulc (ul. Zamkowa). W 1756 r. jednym z mieszkańców Wilkowyszek był także Morthel Tatarzyn z ul. Wysokiej. Nie był on zbyt zamożny, gdyż opłacał jeden z najniższych podatków w mieście – 1 tyńf, 13 gr i 2 szelągi⁶³. Spis z 1786 r. nie wymieniał Tatarów w parafii Wilkowyszki. Wspomniał jednak o 98 Niemcach⁶⁴.

O pochodzeniu parafian wilkowyskich w jakimś stopniu świadczy, wykorzystywana tu m.in. w 1813 r., „Ewangeliczka polska z litewskim stara”, nazywana też: „Ewangeliczna polsko-litewska”⁶⁵.

Równość wobec prawa zapewniał przywilej królewski z 1791 r., który gwarantował dla „[...] wszystkich obywatelów przerezczonego miasta Wilkowyszek, bądź

⁵⁸ AGAD Warszawa, CWWKP, sygn. 1824, k. 103; CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 59, k. 11–11v.

⁵⁹ AGAD Warszawa, CWWKP, sygn. 1824, k. 102.

⁶⁰ T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwałki...*, s. 412; tenże, *Vilkaviškio miestas, seniūnija...*, s. 69; J. Wąsicki, *Pruskie opisy miast polskich...*, s. 95.

⁶¹ BU Wilno, F4-A2037, k. 1–4v; T. Naruszewicz, *Vilkaviškio miestas, seniūnija...*, s. 68.

⁶² CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 59, k. 11–11v; A. Totoris, *Kalvarijos krašto tautinės mažumos XIX amžiuje*, s. 1. Tekst z wykładu zaprezentowanego w czasie międzynarodowej konferencji w Mariampolu z 22 czerwca 2021 r.: „New Approaches to the History of the Suvalkija – Naujausios Užnemunės istorijos tyrinėjimų perspektyvos – Nowe spojrzenie na historię Suwalszczyzny”, s. 3; tenże, *Mniejszości narodowe okolic Kalwarii*, w: *Dziedzictwo kulturowe Kalwarii i Suchowoli. Kalvarijos ir Suchovolės kultūros paveldas. Cultural heritage of Kalvarija and Suchowola*. Suchowola–Kalvarija 2018, s. 347.

⁶³ BU Wilno, F4-A2037, k. 1–4v; T. Naruszewicz, *Vilkaviškio miestas, seniūnija...*, s. 68.

⁶⁴ CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 59, k. 11–11v.

⁶⁵ AD Łomża, zesp. I, sygn. 591, [b.n.k.]; tamże, sygn. 592, k. 11v.

szlacheckiego, bądź miejskiego urodzenia ludzi, prowadzących handle lub rzemiosła sprawujących albo szynkiem bawiących się, bądź z jakiegokolwiek przemysłu żyjących, w tym mieście tak teraz posesyje mających, jako i na potym one nabyć mogących, jakiegokolwiek byliby dostojęństwa, profesyi lub kunsztu, jurysdykcji miejskiej i magistratowi miejskiemu tegoż miasta, oraz równym podatkom, wolnościom i zaszczytom podległym! mieć chcemy”⁶⁶.

W 1804 r. odprawiano tu nabożeństwa protestanckie⁶⁷.

Gospodarka miejska

Miasta zakładano w celu zapewniania właścicielowi możliwie największych dochodów⁶⁸. W rozwoju gospodarczym ważną rolę odgrywały wszelkie święta kościelne, które ściągały rzesze wiernych i klientów jednocześnie. Duże znaczenie miało też posiadanie praw magdeburskich, które gwarantowały swobody obywatelskie i handlowe. Mieszczanie mieli prawo odwoływania się tu do sądów królewskich, co dawało poczucie stabilizacji⁶⁹.

Większość ówczesnych mieszkańców miast litewskich zajmowała się jednocześnie handlem, rzemiosłem i rolnictwem⁷⁰. W badanym okresie funkcjonował pogląd o konieczności osadzenia Żydów w celu utrzymania handlowego charakteru osady⁷¹.

Pierwotnie handel w Wilkowyszkach rozwijał się wokół kościoła katolickiego i synagogi. Dużym impulsem rozwojowym stało się nadanie nieokreślonego przywileju królewskiego Wilkowyszkom, możliwe że targowego, w 1660 r. Kolejnym ważnym krokiem było pozwolenie handlowe dla Żydów z 1679 r.⁷² Wzmocniły to przywileje królewskie z 1697⁷³ i 1710 r.⁷⁴ W 1756 r. było tu 28–29 tzw. kramników. Najważniejszym dokumentem stał się jednak przywilej magdeburski z 9 grudnia

⁶⁶ *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 31.

⁶⁷ J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem...*, s. 238.

⁶⁸ S. Alexandrowicz, *Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII wieku*, „Acta Baltico-Slavica” 7(1970), s. 51–52; A. Wyrobisz, *Rola miast prywatnych...*, s. 24.

⁶⁹ *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 22–25, 30–32, 34–39, 63–65, 71–73; J. Maroszek, *Targowiska wiejskie w Koronie Polskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*, Białystok 1990, s. 85, 89, 119–120; tenże, *Żydzi wiejscy na Podlasiu...*, s. 61–62.

⁷⁰ S. Alexandrowicz, *Gospodarcze, prawne i etniczne osobliwości sieci miejskiej ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVII wieku*, w: *Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy*, pod red. J. Wyrozumskiego, Kraków 1996, s. 67–68; K. Łożyński, *Puszcza Grodzieńska, jej kolonizacja oraz podziały w XVI wieku*, w: *Puszcze wielkopsiężące na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, pod red. J. Śliwińskiego, Olsztyn 2007, s. 285–286.

⁷¹ J. Maroszek, *Żydzi wiejscy na Podlasiu...*, s. 64.

⁷² CAHNŻ Jeruzolima, Pinkas gminy żydowskiej w Wilkowyszkach; J. Rosin, *Vilkaviskis...*, <<https://www.jewishvilkaviskis.org/history.html>>, dostęp: 06.02.2026.

⁷³ CAH Sankt Petersburg, f. 950, op. 1, nr 387, k. 5v; M. Gumowski, *Herby miast litewskich*, „Ateneum Wileńskie” 10(1935), s. 279.

⁷⁴ *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30; B. Kviklys, *Mūsų Lietuva...*, t. 3, s. 363; M. Gumowski, *Herby miast litewskich...*, s. 279–280.

1791 r., w którym m.in. stwierdzono: „Przełożono też nam, iż to miasto Wilkowiszki podatki wszelkie publiczne równo z innymi miastami wolnymi uprzywilejowanymi, jako to półpodymne, czopowe i skórowy opłaca”. Siedem jarmarków organizowano w Wilkowyszkach w 1830 r.⁷⁵

Dzięki źródłom pruskim z końca XVIII stulecia wiemy, że funkcjonowało tu dziesięciu kupców⁷⁶.

Bardzo duże zyski przynosiły młyny. Na zyskowność tychże przedsiębiorstw wpływał tzw. przymus mlewa⁷⁷. Młynarz wilkowyski z 1756 r. zamieszkiwał przy ul. Zamkowej. Na przełomie XVIII i XIX stulecia Wilkowyszki dysponowały młynem wodnym i wietrznym, ale bez foluszu. Istnienie młyna wietrznego w Wilkowyszkach stanowiło o wyjątkowości tegoż ośrodka. W żadnym innym mieście dekanatu Olwita nie było takiego urzędu. Wiatrak znajdował się też jednak w Wierzbołowie⁷⁸.

Ważną gałęzią gospodarki miasta było rzemiosło. W czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów zdecydowanie najczęściej występującym zawodem w regionie było rzeźnictwo, które odgrywało istotną rolę w kulturze żydowskiej. Bez wątpienia wielu mieszczan Wilkowyszek zajmowało się jednocześnie rękodzielnictwem oraz uprawą ziemi i handlem⁷⁹.

Dane z 1756 r. wskazują, że przy ul. Szkolnej zamieszkiwali m.in.: Teodres Krawiec i Jeko Kuszniarz. Aрендarz Porowsiański miał dom przy ul. Kosińskiej. Przy ul. Kisiniskiej (Kizińskiej) mieszkał rzeźnik Peysak. Kolejny kuśnierz Zelman zamieszkiwał na ul. Wysokiej. Na ul. Kowieńskiej znajdowały się posesje: krawca Eliasza, kuśnierza Hirszela, rzeźnika Nochima, arendarza Mazuckiego i kuśnierza Szmajły. Z ul. Gulelskiej byli: ślusarz Lorens, Icelowa kramniczka, Stanisław Gancarz oraz rzeźnik Apko. Judel Kuszniarz mieszkał przy ul. Warszawskiej. Dwadzieścia tyńfów nakazano wtedy zapłacić młynarzowi („Po Tajuiszu”) z ul. Zamkowej. W Wilkowyszkach mieszkał też złotnik Mowsza⁸⁰.

Walog usytuowania Wilkowyszek niedaleko granicy i jej znaczenia dla rozwoju rzemiosła dostrzegali też urzędnicy królewscy w 1791 r.: „[...] jako niedaleko granicy sąsiedniej pruskiej położone, w nowych rzemieślników i rękodzielników zagranicznych powiększyć się może i coraz przystojniejszą postać miasta utworzyć”⁸¹.

⁷⁵ AD Łomża, zesp. II, sygn. 528, k. 14v; BU Wilno, F4, A2037, k. 4–4v; *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30.

⁷⁶ J. Wąsicki, *Pruskie opisy miast polskich...*, s. 99.

⁷⁷ S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV wieku – I połowy XVII wieku)*, „Acta Baltico-Slavica” 1(1964), s. 154; J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI–XVIII wieku*, „Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce w XV–XVIII wieku – Studia i materiały z historii kultury materialnej” 51(1976), s. 110.

⁷⁸ BU Wilno, F4-A2037, k. 1–4v; T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwałki...*, s. 433; J. Wąsicki, *Pruskie opisy miast polskich...*, s. 73–139.

⁷⁹ M. Bałaban, *Historja Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304–1868*, t. 1, Kraków 1931, s. 307, 309; A. Wyrobisz, *Polityka Firlejów wobec miast w XVI wieku i założenie Janowca nad Wisłą*, „Przegląd Historyczny” 61(1970), z. 4, s. 599.

⁸⁰ BU Wilno, F4-A2037, k. 1–4v.

⁸¹ *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30.

Tabela 2. Podatek opłacany za kramy w Wilkowyszkach w 1756 r.

Nazwisko kramarza	Należące			Wybrane		
	tynfy	grosze	szelągi	tynfy	grosze	szelągi
Orel Fajuiszowicz	2	28	–	2	28	–
Dawid Szmujlłowicz	2	14	–	2	14	–
Morthel Józefowicz	2	21	1	2	21	1
Icel Abramowicz	2	8	–	2	8	–
Jankiel Abramowicz	2	36	–	2	36	–
Izrael Szymzelowicz	2	8	–	2	8	–
Mejer Szymonowicz	2	21	1	2	21	1
Dawid Szmerłowicz	2	21	1	2	21	1
Icel Hirszowicz	2	14	–	2	14	–
Chackie Frez	2	8	–	2	8	–
Hirsz Zelikowicz	2	21	1	2	21	1
Icel Berłowicz	4	21	1	4	21	1
„Place puste Berłowicza”	2	–	–	2	–	–
Jankiel Zelikowicz	2	18	2	2	18	2
Berka Jankielowicz	2	29	–	2	29	–
Icelowa kramniczka	5	2	–	5	2	–
Eliasz Jakubowicz	2	18	2	2	18	2
Chaim Berłowicz	2	12	–	2	12	–
Szymzel, Ezyka zięć	2	18	–	2	18	–
Mothel, Icela zięć	2	26	2	2	26	2
Josiel Markowicz	2	26	2	2	26	2
Mowsza Markowicz	2	23	1	2	23	1
Abraham Turek	2	33	1	2	33	1
Mowsza Złotnik	2	28	–	2	28	–
Icel Markowicz	2	8	–	2	8	–
Marek Nossonowicz	2	14	–	2	14	–
Nochim Rabinowicz	2	21	1	2	21	1
Josiel Fajuiszowicz	2	16	–	2	16	–
Dawid, Jokiela syn	2	21	–	2	21	–

Źródło: BU Wilno, F4, A2037, k. 4–4v.

Łączne opodatkowanie mieszkańców miasta Wiłkowyszki w 1756 r. wyniosło 1395 tynfów i 11 gr. Zebrano 1315 tynfów, 26 gr i 1 szeląga. Zaległość podatkowa wynosiła 79 tynfów, 22 gr i 2 szelągi⁸².

Z 1781 r. znamy: krawca Abrama, krawca Jankiela, kuśnierza Lejbę Markowicza, Mowszę Złotnika, introligatora Ickę, Heszela Rzeźnika, krawca Izraela⁸³.

Nadal dużą rolę w gospodarce miejskiej odgrywało rolnictwo. Do jego znacznego osłabienia przyczynili się jednak dzierżawcy miasta. W 1796 r. miastu Wiłkowyszki zabrano pastwiska. W 1820 r. stwierdzono, że „z lat dawnych toż miasto przez starostów będąc skrzywdzone, odcięciem do 15 włók gruntu miejskiego”⁸⁴.

Najbardziej kompletne dane o rękodzielnictwie w Wiłkowyszkach i okolicznych miastach pochodzą dopiero z końca XVIII w., gdy sporządzili je okupujący te tereny Prusacy.

U schyłku XVIII w. Wiłkowyszki miały aż 149 rzemieślników. Znacznie dominowały pod tym względem nad o wiele starszym miastem Wisztyniec (116 przedstawicieli zawodów pozarolniczych) oraz nad wieloma innymi okolicznymi miastami: Ludwinowem (91), Wizajnami (34), Lubowem i Suwałkami (po 23 lub 22) czy Pilwiszkami (20). Ustępowały jednak Kalwarii, w której pracowało aż 222 rzemieślników.

Ówczesne Wiłkowyszki chlubiły się posiadaniem własnego aptekarza, co było wówczas niezwykle rzadkie. Na terenie dekanatu Olwita drugi farmaceuta funkcjonował tylko w Kalwarii. O znacznej zamożności miasta świadczy fakt, że Wiłkowyszki miały też po dwóch złotników, blacharzy, pasamoników i rurmistrzów. Podobnie jak Ludwinowo omawiane miasto słynęło w okolicy z wykonywania i naprawy siodeł. Wiłkowyszki i Kalwaria miały po jednym sukienniku. Aby skorzystać z usług wyżej wymienionych rękodzielników, przybywali tu chłopcy i mieszczanie nawet z oddalonych wsi i miast.

Wiłkowyszki posiadały stosunkowo niewiele gruntu, bo tylko 56 włók i 5 mórg. Było to ponad dwukrotnie mniej niż w Wisztyniu (122 włóki i 17 mórg). Więcej miały też: Ludwinowo (105 włók, 27 mórg i 36 prętów), Suwałki (80 włók), Kalwaria (65 włók i 12 mórg) czy Wizajny (60 włók). Mniejszym arealem gruntów dysponowały natomiast: Pilwiszki (46 włók, 14 mórg i 45 prętów) oraz Lubowo (27 włók i 8 mórg)⁸⁵.

Dla rozwoju rolnictwa w Wiłkowyszkach istotne znaczenie miało zapewnienie monarchii z 1791 r. o posiadaniu przez mieszczan ziemi („[...] własność terytoryjalną ziemi onemu nadaną i przez całe miasto, jako też jego obywatelom, niewątpliwie i prawnie dotąd posiadaną utwierdzić”)⁸⁶.

⁸² BU Wilno, F4, A2037, k. 1–4v.

⁸³ CAH Wilno, SA 3939, k. 975–976.

⁸⁴ AGAD Warszawa, KRSW, sygn. 4762, k. 126; tamże, sygn. 4792c, k. 356.

⁸⁵ J. Wąsicki, *Pruskie opisy miast polskich...*, s. 95–139.

⁸⁶ *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30.

Władze miejskie

Funkcje administracyjne sprawowały miasta litewskie już u progu nowożytności. Zamieszkiwali w nich urzędnicy oraz dygnitarze⁸⁷. W Rzeczypospolitej Obojga Narodów władza miejska znajdowała się w rękach dwóch organów: wójta z ławą i burmistrza z radą. Ich funkcjonowanie określały przywileje miejskie. Wójt reprezentował właściciela ośrodka (często króla), posiadał duże uposażenie i piastował najważniejszą funkcję w mieście⁸⁸. Na ogół nie zaliczono go do magistratu⁸⁹. Najczęściej sprawowały te funkcje osoby ze stanu szlacheckiego. Wójt kierował ławą (sądem miejskim, zajmującym się sprawami karnymi)⁹⁰. Wójtowie często łączyli wiele stanowisk i to w różnych miastach. Do bezpośredniego sprawowania władzy wyznaczali więc landwójta, który na stałe przebywał w danym mieście. W działalności tej wspierali go pisarz i ławnicy. Na ich wybór duży wpływ miał wójt i starosta⁹¹.

W 1820 r. znano oryginalny przywilej króla Jana Kazimierza z 18 czerwca 1667 r., wystawiony na wójtostwo wilkowyskie ur. Krzysztofowi Malickiemu. 19 września 1697 r. król August II Mocny nadał je Janowi Leszczyńskiemu. Następnie, 25 lutego 1710 r., ów władca ustanowił wójtem Wiłkowyszek Dadziboga Eynarowicza, podчасzego ziemi wieluńskiej⁹². Wiemy o tym m.in. z potwierdzenia królewskiego z 9 grudnia 1791 r. Wspomniano tam także o działalności wójta i ławników⁹³. U schyłku XVIII w. funkcję wójta Wiłkowyszek sprawował Wincenty Gieysztor, dziedzic Dydwiz i miecznik województwa trockiego⁹⁴.

Drugi organ władzy miejskiej – rada z burmistrzem – zajmował się głównie uchwalaniem podatków, wydawaniem rozporządzeń, sprawowaniem pieczy nad majątkiem miasta i orzekaniem w sprawach cywilnych (tzw. sąd radziecki)⁹⁵. Co ciekawe, przynależność do rady formalnie nie dawała korzyści majątkowych. Zapewniała jednak prestiż i często przynosiła zyski wynikające z podziału i po-

⁸⁷ K. Pietkiewicz, *Polityka w. ks. litewskiego Aleksandra wobec miast*, „Białostoczczyzna” 61–62(2002), nr 1–2, s. 21.

⁸⁸ S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast...*, s. 148; W. Guzewicz, *Kronika parafii wizańskiej*, w: *Dzieło wiary. Studia i materiały do dziejów parafii Wizańskiej*, pod red. W. Guzewicza i G. Zwierzyńskiego, Elk 2024, s. 20.

⁸⁹ J. Bardach, *Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia*, „Kwartalnik Historyczny” 87(1980), z. 1, s. 35, 39.

⁹⁰ B. Baranowski, *Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1975, s. 38; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast...*, s. 457; H. Łowmiański, *Wehody miast litewskich*, w: *Dwa doktoraty z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, Poznań 2005, s. 127.

⁹¹ P. Czyżewski, *Wasilków w XVI–XVIII wieku*, s. 95–96; A. Ragauskas, *Vilniaus miesto valdantysis elitas XVII a. antrojoje pusėje (1662–1702 m.)*, Wilno 2002, s. 83.

⁹² AGAD Warszawa, KRSW, sygn. 4762, k. 121; *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30; T. Naruszewicz, *Vilkaviškio miestas, seniūnija...*, s. 70.

⁹³ *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30.

⁹⁴ CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 71, k. 1030–1030v; T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwalki...*, s. 442.

⁹⁵ Z. Góralski, *Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 2000, s. 16, 94, 121; M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, w: *Dwa doktoraty z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, Poznań 2005, s. 281; J. Szlaszyński, *Władze Augustowa w okresie przedrozbiorowym*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 1(2001), s. 68.

bierania podatków. Wyboru rajców dokonywali mieszczanie. Kandydatów często zgłaszali ich poprzednicy lub starostowie bądź właściciele ośrodków. Ważnym urzędnikiem miasta był też gmiński, który reprezentował ogół mieszczan, czyli gmin⁹⁶. Zajmował się on najpewniej strzeżeniem ksiąg i przywilejów danego ośrodka oraz tzw. skrzynki miejskiej⁹⁷. Pisarz prowadził sprawy podatkowe, wytwarzał akty i strzegł pieczęci miejskiej. Realizatorem postanowień władz był tzw. sługa miejski, który wymierzał np. karę chłosty przy pręgierzu czy wypędzał skazańca z miasta⁹⁸. W 1791 r. król Poniatowski zezwolił, aby „[...] miasto do wolności innym miastom, równie podatki Rzeczypospolitej opłacającym, przystosować; magistrat i jurysdykcją sądową temuż miastu przywrócić”. Stwierdził wówczas także, że „[...] w imieniu i w rzeczy szlachejnych burmistrza, wójta, radców, ławników i całego ludu miasta naszego wolnego Wilkowiszek”⁹⁹. Włodarze zamieszkiwali przeważnie przy rynkach¹⁰⁰.

Możliwe, że władze miasta istniały w Wilkowyszkach już w 1660 r. Z pewnością magistrat funkcjonował tu w 1679 r.¹⁰¹

Burmistrz i rajcy urzędowali w Wilkowyszkach także w 1791 r. Dzięki ich aktywności miasto otrzymało prawo magdeburskie¹⁰². Miasto Wilkowyszki miało swego delegata w zjazdach wydziałów miast z 10 sierpnia 1791 r. Przynależał do wydziału miast kowieńskich¹⁰³.

Po 1796 r. burmistrzem Wilkowyszek został Wielkopfow¹⁰⁴. Dzięki danym pruskim z końca XVIII stulecia wiemy, że w Wilkowyszkach funkcjonowało trzech urzędników magistrackich. Taka sama liczba osób sprawowała władzę w Kalwarii i Wisztyńcu. Suwałki natomiast miały tylko jednego urzędnika magistrackiego¹⁰⁵. Z 14 marca 1809 r. znamy „JMc Pana Tomasza Jezierskiego, Bułmistrza z miasta Wilkowiszek” (38 lat)¹⁰⁶.

Liczebna przewaga społeczności żydowskiej w Wilkowyszkach skłania do omówienia także władz kahalnych tegoż miasta. Przeważnie Żydzi nie pełnili urzędów miejskich¹⁰⁷ oraz nie uczestniczyli w wyborach do magistratu.

⁹⁶ S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast...*, s. 148–149; J.S. Bystroń, *Dzieje obyczajów...*, s. 226; A.M. Karpaczou, *Samakirawanne haradou Belarusi pa „mahdeburskamu prawu” ú druhoj palawine XVII–XVIII st.*, „Wesci Akademii Nawuk BSSR” 1969, Seryja Hramadskich Nawuk, nr 2, s. 56.

⁹⁷ P. Czyżewski, *Gmiński – zapomniany urzędnik miejski*, w: *Małe miasta. Przestrzenie*, pod red. M. Zemły, Supraśl 2003, s. 344–345; tenże, *Wasilków w XVI–XVIII wieku...*, s. 97–98.

⁹⁸ B. Baranowski, *Życie codzienne małego miasteczka...*, s. 29; tenże, *Ludzie gościńca w XVII–XVIII wieku*, Łódź 1986, s. 30.

⁹⁹ *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30.

¹⁰⁰ A. Knap, *Elita władzy w Warcie w XV–XVI wieku*, „Przegląd Historyczny” 84(1993), z. 3, s. 387–388.

¹⁰¹ E. Rimša, *Pieczęcie miast...*, s. 248.

¹⁰² *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30.

¹⁰³ L. Glemża, *Aktywność polityczna mieszczaństwa...*, s. 70.

¹⁰⁴ A. Połujański, *Wędrowki po gubernji...*, s. 323–325, 363, 368.

¹⁰⁵ J. Waścicki, *Pruskie opisy miast polskich...*, s. 95, 102, 137.

¹⁰⁶ Archiwum Państwowe w Suwałkach, zesp. 169, nr 1, k. 125.

¹⁰⁷ A. Leszczyński, *Sytuacja prawna Żydów ziemi bielskiej od końca XV wieku do 1795 roku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 96(1975), nr 4, s. 25; A. Sztachelska-

W przybudówkach synagog często obradowały sądy rabinackie i władze kahału¹⁰⁸. Prawdopodobnie już od lat dwudziestych XVII w. modłami w bóżnicy zajmował się również kantor. Z kolei finanse znajdowały się w rękach wiernika¹⁰⁹.

Z 1667 r. znamy „starszych Żydów [z Wilkowyszek – T.N.] Jozepha, Michała i Dawida”¹¹⁰.

Uzyskanie przez Żydów wilkowyskich przywileju w 1679 r. każe przypuszczać, że istniały tu wtedy elity starozakonne, które potrafiły skutecznie zadbać o interesy swej wspólnoty. Z pewnością funkcjonowali urzędnicy kahalni. Podobnie działo się tu w 1700 r.¹¹¹

Dane z 1756 r. wskazują, że XVIII-wieczne budynki kahalne tegoż miasta (kirkut, synagoga i przyszkółek) znajdowały się przy ul. Szkolnej – w całości zamieszkaną przez Żydów. Ulica Grodzieńska zawierała „dom komendy płata kahału”. Wspólnotą kierował chyba rabin Josiel Markiewicz. Funkcje szkolników pełnili Hirsz i Codzik. Funkcjonowało też trzech żydowskich bakalarzy (chyba nauczycieli): Beniamin, Pejsak oraz Berko. Abraham był pisarzem¹¹². Kolejne dane o tutejszych Żydach zaangażowanych w funkcjonowanie kahału znamy z 1781 r. Sędziowaniem zajmował się Zelman, a bakalarstwem (nauczaniem) – Litman. Szmajło pełnił funkcję wartownika, gdy Codyk – podszkolnika¹¹³.

Siedziby władz miejskich

Obrady miejskie odbywały się w ratuszu. Był on zlokalizowany w centralnej części Wilkowyszek, najpewniej przy Rynku. Nie znamy dokumentów określających jego wygląd w XVII i pierwszej połowie XVIII w. Był on jednak drewniany. Możliwe, że podobnie jak w przypadku innych miast Wielkiego Księstwa Litewskiego – Bakalarzewa i Suwałk, mógł znajdować się po środku Rynku i mieścić w sobie pomieszczenia ratuszowe oraz karczemne. W 1791 r. król nakazał, aby odbywały się tam spotkania władz oraz rozprawy sądowe („Tudzież aby to miasto w rynku publicznym ratusz dla obrad i sądów miejskich”)¹¹⁴.

-Kokoczek, *Spoleczność żydowska w Białymstoku w XVIII wieku*, „Białostocczyzna” 42(1996), s. 20.

¹⁰⁸ J. Mazurkiewicz, *O niektórych problemach prawno-ustrojowych miast prywatnych w dawnej Polsce*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1964, sectio G, t. 11, s. 110–111; A. Szot, *Żydzi w Zabłudowie (do końca XVIII w.)*, w: *Małe miasta. Religie*, pod red. M. Zemły, Lublin–Supraśl 2006, s. 526.

¹⁰⁹ T. Krzywicki, *Litwa...*, s. 411; B. Kviklys, *Mūsų Lietuva...*, t. 3, s. 367; A. Sztachelska-Kokoczek, *Spoleczność żydowska...*, s. 21.

¹¹⁰ CAH Wilno, SA 3418, k. 138–138v; tamże, SA 3439, k. 60v.

¹¹¹ CAHNŻ Jerozolima, Pinkas gminy żydowskiej w Wilkowyszkach; CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 3972, k. 92; A. Michałowska-Mycielska, *The council of Lithuanian...*, s. 37; J. Rosin, *Vilkaviskis...*, <<https://www.jewishvilkaviskis.org/history.html>>, dostęp: 06.02.2026.

¹¹² BU Wilno, F4-A2037, k. 1–4v.

¹¹³ CAH Wilno, SA 3939, k. 975v–976.

¹¹⁴ *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 31; T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwałki...*, s. 391.

Symbole miejskie

Nie jest do końca pewne, kiedy miasto uhonorowano herbem. Według autorów polskiego przewodnika z 1999 r. stało się to już w 1660 r.¹¹⁵ *Karta Guberni Suwalskiej* z końca XIX w. podała, że prawa miejskie Wilkowyszki uzyskały w 1697 r.¹¹⁶ Zdaniem Mariana Gumowskiego miasto „otrzymało herb swój od króla Augusta II w 1697 r.”¹¹⁷ Na korzyść tej ostatniej daty przemawia fakt, że 19 września 1697 r. król potwierdził dysponowanie przez to miasto prawami magdeburskimi¹¹⁸.

W 1791 r. przywilej z herbem konfirmował również ostatni władca Rzeczypospolitej Obojga Narodów – Stanisław August Poniatowski („Aby zaś toż miasto tak w rzeczach sądowych, jako i rządowych miejskich, na wypisach i dziełach urzędowych pewnego zaszczytu używało, onemu herb dawniejszy przywracamy i nadajemy, taki jaki się tu odmalowany widzieć daje, to jest liliją ponsową w polu błękitnym; którego to herbu na pieczęciach i wszelkich oznakach temuż miastu używać dozwalamy”)¹¹⁹.

Marian Gumowski w okresie międzywojennym stwierdził, że „W Metryce litewskiej wymalowana jest w odnośnem miejscu Gozdawa t.j. podwójna czerwona lilja na tle niebieskiem. Toż samo mamy powtórzone na projekcie przes[ł]anym w 1847 r. władzom do aprobaty, a znajdującym się dziś w Archiwum aktów dawnych w Warszawie. Natomiast na kartce pocztowej litewskiego wydawnictwa wyrysowano mylnie pojedynczy kwiat lilji z złotym ośrodkiem. Lilja odnosi się tu niewątpliwie do Gozdawy Paców”. Herb z podobnym motywem posiadało też miast Jurborg. Zawierał on jednak trzy, inne białe lilie na czerwonym polu¹²⁰. Przyznać należy rację Gumowskiemu, że Gozdawa w herbie wilkowyskim wskazuje na ścisły związek tej symboliki ze starostami Pacami. Analogicznie działo się w przypadku pobliskiego Simna, które w 1626 r. otrzymało herb św. Pawła, na cześć ówczesnego starosty simneńskiego Pawła Sapiehy¹²¹.

¹¹⁵ K.T. Krzywicy, *Suwalszczyzna, Zaniemenie...*, s. 229.

¹¹⁶ CAH Sankt Petersburg, f. 950, op. 1, nr 387, k. 5v.

¹¹⁷ M. Gumowski, *Herby miast litewskich...*, s. 279.

¹¹⁸ *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30; T. Naruszewicz, *Vilkaviškio miestai, seniūnija...*, s. 70.

¹¹⁹ *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, s. 30; L. Glemža, *Aktywność polityczna mieszczaństwa...*, s. 61; B. Kviklys, *Mūsų Lietuva...*, t. 3, s. 363; M. Gumowski, *Herby miast litewskich...*, s. 279–280; J. Totoraitis, *Sūduvos Suvalkijos istorija...*, s. 548.

¹²⁰ M. Gumowski, *Herby miast litewskich...*, s. 261, 280.

¹²¹ AGAD, KRSW, sygn. 5079, k. 140; *Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*, t. 8: *Lazdijai, Simnas*, opr. J. Drungilas, Wilno 2013, s. 156; E. Rimša, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų antspaundai*, Wilno 1999, s. 494–495; tenże, *Pieczęcie miast...*, s. 853; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. B. Chlebowskiego, t. 10, Warszawa 1889 (reprint wydany w Warszawie w 1977 r.), s. 614; J. Totoraitis, *Sūduvos Suvalkijos istorija...*, s. 472.

Podsumowanie

Omawiane miasto Wiłkowyszki powstało na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale już w czasach, gdy przynależało ono do Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Przez większość badanego okresu podlegało powiatowi kowieńskiemu i województwu trockiemu. U schyłku XVIII w. znalazło się w powiecie preńskim. Pierwszy kościół wybudowano tu około 1620 r. dzięki zaangażowaniu Jerzego Stefana Paca, skarbnika i podkanclerzego Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także jego żony Anny. W tym też okresie wystawiono synagogę.

Nie jest do końca pewne, kiedy wykształciło się tu miasto. Osada handlowa funkcjonowała już w pierwszej połowie XVII w. Jakiś przywilej miejski Wiłkowyszkom nadał król Jan Kazimierz, możliwe że w 1660 r. Prawdopodobnie zezwalał on na organizację targów w Wiłkowyszkach. Miastem na prawach magdeburskich Wiłkowyszki były w 1697 r. Z kolei 9 grudnia 1791 r. prawo magdeburskie potwierdził Stanisław August Poniatowski.

Na rozplanowanie miasta duży wpływ miało usytuowanie przy ujściu rzeki Wiłkowie do Szejmeny. W drugiej połowie XVII w. zabudowa skupiała się tylko przy Rynku i kilku wybiegających z niego ulicach. Było około 50 domów (plus minus 300–400 osób). Znaczny wzrost zaludnienia nastąpił w kolejnym stuleciu. Po zapaści demograficznej spowodowanej wojnami oraz zarazą z około 1708–1711 r., Wiłkowyszki szybko się rozbudowywały. W 1756 r. składały się z Rynku oraz dziewięciu ulic. Łącznie spisano już 202 domy (1212–1616 mieszkańców). Około 65% posesji trzymali Żydzi. Dane z 1791 r. wskazują na istnienie tu 276 domów. U schyłku tej dekady Wiłkowyszki miały już 306 domów, w tym 12 krytych dachówką (2077 Wiłkowyszczan). Było to drugie, największe miasto regionu. W Suwałkach mieszkało wówczas dwukrotnie mniej ludności (1184). Ustępowało tylko Kalwarii, która miała powyżej 400 budynków mieszkalnych.

Na niski poziom bezpieczeństwa przeciwpożarowego kluczowy wpływ miała, typowa dla Litwy, drewniana zabudowa. Wiemy, że tylko w latach 1781–1782 wybuchły tu aż trzy pożary.

Miasto miało wieloetniczny charakter. Większość mieszkańców osiedla stanowili Żydzi. Mieszkali tu też Litwini, Polacy, osoby pochodzenia ruskiego, przybysze z Europy Zachodniej oraz chyba pojedynczy Tatarzy.

Ludność żydowska utrzymywała się głównie z handlu i rzemiosła. Chrześcijaństwo parali się rolnictwem i w części kupiectwem oraz rękodzielnictwem. W końcu XVIII w. były tu dwa młyny – wodny i wietrzny. Miasto słynęło też wtedy w regionie z aptekarza, złotników, blacharzy, pasamoników, rurmistrzów i siodlarzy.

Władze miejskie tworzyły dwa organy: wójtowie z ławami i burmistrzowie z rajcami. Funkcjonowały one prawdopodobnie od drugiej połowy XVII w. Wójtowie rozstrzygali spory kryminalne, gdy sądy burmistrzowskie zajmowały się głównie kwestiami cywilnymi. Magistrat funkcjonował tu co najmniej w 1679 r. Z racji przewagi liczebnej ludności żydowskiej ważną rolę w osiedlu odgrywali rabin, szkolnicy i inni urzędnicy kahalni. Symbolem Wiłkowyszek była lilia pańska na błękitnym polu. Umieszczono ją w herbie i na pieczęci.

BIBLIOGRAFIA

Archiwa:

- Akademia Nauk w Wilnie (AN Wilno):
F43-609.
- Archiwum Diecezjalne w Łomży (AD Łomża):
zesp. I, sygn. 591, 592.
zesp. II, sygn. 528.
- Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD Warszawa):
Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, dział 25, nr 3681.
Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego, sygn. 1364, 1824.
Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 4762, 4792c, 5079.
- Archiwum Państwowe w Suwałkach:
zesp. 169, nr 1.
- Archiwum Parafii w Bakalarzewie:
Kronika Parafii Bakalarzewo.
- Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego (BU Wilno):
F4-A2037.
F57-B54/219.
- Centralne Archiwum Akt Dawnych w Moskwie (CAAD Moskwa):
f. 389, nr 556.
- Centralne Archiwum Historii Narodu Żydowskiego w Jerozolimie (CAHNŻ Jerozolima):
Pinkas gminy żydowskiej w Wilkowyszkach.
- Centralne Archiwum Historyczne w Mińsku (CAH Mińsk):
f. 1711, op. 1, nr 57, 71.
- Centralne Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu (CAH Sankt Petersburg):
f. 950, op. 1, nr 387.
- Centralne Archiwum Historyczne w Wilnie (CAH Wilno):
f. 694, op. 1, nr 59, 3972, 3994.
f. MKF-2 ML, ap. 1, nr 556.
SA 3418, 3435, 3439, 3939, 13807.

Źródła drukowane:

- Akty izdawajemyje Wilenskoju Archeograficzekoju Komisieju*, t. 8, Wilno 1875.
- Holsche A.C., *Geographie und Statistik von West-, Süd- und Neu-Ost-Preussen*, Berlin 1800.
- Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*, t. 8: *Lazdijai, Simnas*, opr. J. Drungilas, Wilno 2013.
- Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, Wilno 2005.
- Opisy parafii dekanatu Olwita z 1784 roku*, opr. T. Naruszewicz, Suwałki 2013.
- Rejestr dymów dóbr duchowieństwa katolickiego diecezji wileńskiej z 1653 roku*, opr. W.F. Wilczewski, „Nasza Przeszłość” 101(2004), s. 273–313.
- Rejestr dymów dóbr duchowieństwa katolickiego diecezji wileńskiej z 1673 roku*, opr. W.F. Wilczewski, „Nasza Przeszłość” 103(2005), s. 137–170.
- Wąsicki J., *Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII wieku. Departament białostocki*, Poznań 1964.

Opracowania rękopiśmienne i maszynopisy:

- Totoris A., *Kalvarijos krašto tautinės mažumos XIX amžiuje* [Tekst z wykładu zaprezentowanego w czasie międzynarodowej konferencji w Mariampolu z 22 czerwca 2021 r.: „New Approaches to the History of the Suwalkija – Naujausios Užnemunės istorijos tyrinėjimų perspektyvos – Nowe spojrzenie na historię Suwalszczyzny”].

Internet:

- Rosin J., *Vilkaviskis – a small town in Southern Lithuania*, <https://www.jewishvilkaviskis.org/history.html>

Literatura:

- Alexandrowicz S., *Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII wieku*, „Acta Baltico-Slavica” 7(1970), s. 47–108.
- Alexandrowicz S., *Gospodarcze, prawne i etniczne osobliwości sieci miejskiej ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVII wieku*, w: *Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy*, pod red. J. Wyrozumskiego, Kraków 1996, s. 61–89.
- Alexandrowicz S., *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV wieku – I połowy XVII wieku)*, „Acta Baltico-Slavica” 1(1964), s. 137–156.
- Alexandrowicz S., *Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 27(1965), s. 35–67.
- Antanavičius M., *Vilkaviškio Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo katedra*, w: *Vilkaviškio visuoklojių bažnyčios*, Wilkowyszki 2011, s. 202–205.
- Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, wyd. 2, poprawione i uzupełnione przez F.K. Martynowskiego, t. 4, Warszawa 1886.
- Balaban M., *Historja Żydów w Krakowie i na Kazimierzu 1304–1868*, t. 1, Kraków 1931.
- Baranowski B., *Ludzie gościńca w XVII–XVIII wieku*, Łódź 1986.
- Baranowski B., *Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1975.
- Bardach J., *Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia*, „Kwartalnik Historyczny” 87(1980), z. 1, s. 21–51.
- Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Warszawa 1986.
- Borawski P., Dubiński A., *Tatarzy polscy. Dzieje, obrzędy, legendy, tradycje*, Warszawa 1986.
- Bumblauskas A., *Wielkie Księstwo Litewskie. Wspólna historia, podzielona pamięć*, tłum. A. Malewska, Warszawa 2013.
- Bystron J.S., *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce, wiek XVI–XVIII*, t. 1, Warszawa 1976.
- Czyżewski P., *Gmiński – zapomniany urzędnik miejski*, w: *Małe miasta. Przestrzenie*, pod red. M. Zemły, Supraśl 2003, s. 341–345.
- Czyżewski P., *Wasilków w XVI–XVIII wieku*, w: *Wasilków miasto renesansowej harmonii 1566–2006*, Wasilków 2006, s. 61–144.
- Flis S., *Dżuma na Mazurach i Warmii w latach 1708–1711*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 70(1960), nr 4, s. 473–523.
- Glemża L., *Aktywność polityczna mieszczaństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1789–1792*, „Zapiski Historyczne” 86(2021), z. 1, s. 57–84.
- Góralski Z., *Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 2000.
- Gumowski M., *Herby miast litewskich*, „Ateneum Wileńskie” 10(1935), s. 256–294.
- Gumowski M., *Herby miast polskich*, Warszawa 1960.
- Guzewicz W., *Kronika parafii wiżańskiej*, w: *Dzieło wiary. Studia i materiały do dziejów parafii Wiżajny*, pod red. W. Guzewicza i G. Zwierzyńskiego, Elk 2024, s. 17–49.
- Karpaczou A.M., *Samakirawanne haradou Belarusi pa „mahdeburskamu prawu” u druhoj palawine XVII–XVIII st.*, „Wesci Akademii Nawuk BSSR” 1969, Seryja Hramadskich Nawuk, nr 2.
- Knap A., *Elita władzy w Warcie w XV–XVI wieku*, „Przegląd Historyczny” 84(1993), z. 3, s. 375–388.
- Krzywicz K.T., *Suwalszczyzna, Zaniemenie*, przewodnik, Białystok 1999.
- Krzywicki T., *Litwa*, przewodnik, Pruszków 2005.
- Kviklys B., *Mūsų Lietuva. Krašto vietovių istoriniai, geografiniai, etnografiniai bruožai*, t. 3, Wilno 1991.
- Leszczyński A., *Sytuacja prawna Żydów ziemi bielskiej od końca XV wieku do 1795 roku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 96(1975), nr 4, s. 3–36.
- Lietuvos architektūros istorija. Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio*, t. 2, pod red. K. Čerbulėna, A. Jankevičienė, V. Levandauskasa, A. Miškinisa, V. Zubovasa, A. Lagunavičiusa, Wilno 1994.
- Łowmiańska M., *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, w: *Dwa doktoraty z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, Poznań 2005, s. 149–331.
- Łowmiański H., *Wehody miast litewskich*, w: *Dwa doktoraty z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, Poznań 2005.

- Łożyński K., *Puszcza Grodzieńska, jej kolonizacja oraz podziały w XVI wieku*, w: *Puszcze wielkooksiedzące na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, pod red. J. Śliwińskiego, Olsztyn 2007, s. 249–304.
- Łupiński J.S., *Wezwania kościołów i kaplic w diecezji sejneńskiej w końcu XIX wieku*, „Studia Teologiczne” 1999, nr 17, s. 263–278.
- Maroszek J., *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI–XVIII wieku*, „Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce w XV–XVIII wieku” – Studia i materiały z historii kultury materialnej 51(1976), s. 88–195.
- Maroszek J., *Targowiska wiejskie w Koronie Polskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku*, Białystok 1990.
- Maroszek J., *Żydzi wiejscy na Podlasiu w XVII–XVIII wieku w świetle przemian struktury rynku wewnętrznego*, „Studia Podlaskie” 2(1989), s. 56–70.
- Matusiewicz A., *Pierwsze stulecie. Historia Suwałk do 1945 roku*, w: *Suwałki miasto nad Czarną Hańczą*, pod red. J. Kopiała, Suwałki 2005, s. 91–108.
- Michałowska-Mycielska A., *The council of Lithuanian Jews 1623–1764*, Warszawa 2016.
- Misius K., Šinkūnas R., *Lietuvos katalikų bažnyčios*, Wilno 1993.
- Naruszewicz T., *Od Janówki, przez Suwałki, Kalwarię, Wilkowyszki, do Pilwiszek. Obszar dekanatu Olwita do końca XVIII wieku*, Suwałki 2020.
- Naruszewicz T., *Rozwój miasteczek z obszaru dzisiejszego powiatu suwalskiego w XVI–XXI wieku*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 14(2014), s. 155–170.
- Naruszewicz T., *Vilkaviškio miestas, seniūnija ir parapija XVII–XVIII amžiuje*, w: *Sūduva nuo seniausią laikų iki Suvalkų gubernijos*, (artykuł wygłoszony podczas międzynarodowej konferencji naukowej, która odbyła się w pałacu w Pojeziorach na Litwie, 3 czerwca 2022 r.), Mariampol 2022, s. 66–79.
- Mazurkiewicz J., *O niektórych problemach prawno-ustrojowych miast prywatnych w dawnej Polsce*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1964, sectio G, t. 11, s. 97–120.
- Miškinis A., Rupeikienė M., *Vilkaviškis*, w: *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*, t. 1, *Vilkaviškio vyskupija*, ks. 2: *Vilkaviškio dekanatas*, Wilno 1997, s. 241–243.
- Pietkiewicz K., *Polityka w ks. litewskiego Aleksandra wobec miast*, „Białostoczczyzna” 61–62(2002), nr 1–2, s. 18–41.
- Połujański A., *Wędrówki po gubernji augustowskiej w celu naukowym odbyte*, Warszawa 1859.
- Pytasz-Kołodziejczyk A., *Badania nad zarządem i eksploatacją zasobów wodnych domeny wielkooksiedzącej w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle wydanych akt Metryki Litewskiej (do końca XVI w.)*, „Rocznik Lituanistyczny” 6(2020), s. 33–53.
- Ramotowski J., *Kolonizacja niemiecka w departamencie białostockim Prus Nowowschodnich w latach 1797–1807*, „Zeszyty Naukowe Filii UW w Białymstoku” 1989, z. 66, Humanistyka, t. 12, dz. H – Prace Historyczne, s. 55–75.
- Rimša E., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų antspaudai*, Wilno 1999.
- Rimša E., *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, tłum. J. Sienkiewicz, Warszawa 2007.
- Ragauskas A., *Vilniaus miesto valdantysis elitas XVII a. antrojoje pusėje (1662–1702 m.)*, Wilno 2002.
- Sidor M., *Miasteczko nad Rospudą – rys historyczny miejscowości Raczki*, Raczki 2013.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. B. Chlebowskiego, t. 10, Warszawa 1889 (reprint wydany w Warszawie w 1977 r.).
- Szlaszyński J., *Przerośl. Dzieje miasta i gminy*, Przerośl 2009.
- Szlaszyński J., *Władze Augustowa w okresie przedrozbiorowym*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 1(2001), s. 67–74.
- Szot A., *Żydzi w Zabłudowie (do końca XVIII w.)*, w: *Małe miasta. Religie*, pod red. M. Zemły, Lublin–Supraśl 2006, s. 523–539.
- Sztachelska-Kokoczek A., *Spółeczność żydowska w Białymstoku w XVIII wieku*, „Białostoczczyzna” 42(1996), s. 20–25.
- Śliwiński J., *Požary i pogorzelcy w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI wieku ze szczególnym uwzględnieniem Podlasia i Grodzieńszczyzny w świetle Metryki Litewskiej*, w: *Szkice z dziejów społeczno-gospodarczych Podlasia i Grodzieńszczyzny od XV do XVI wieku*, pod red. J. Śliwińskiego, Olsztyn 2005, s. 95–132.
- Totoraitis J., *Sūduvos Suvalkijos istorija*, t. 1, Kowno 1938.

- Totoris A., *Mniejszości narodowe okolic Kalwarii*, w: *Dziedzictwo kulturowe Kalwarii i Suchowoli. Kalvarijos ir Suchovolės kultūros paveldas. Cultural heritage of Kalvarija and Suchowola*, Suchowola–Kalvarija 2018, s. 301–365.
- Walczak W., Łopatecki K., Pernal A.B., *Najstarszy atlas Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Mapy i chorografia Nicolasa Sansona (1600–1667)*, Warszawa 2024.
- Wąsicki J., *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowoschodnie (Neuostpreussen) 1795–1806*, Poznań 1963.
- Wyrobisz A., *Miasta prywatne w Polsce XVI–XVIII wieku jako inwestycje kulturalne*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 26(1978), nr 1, s. 47–56.
- Wyrobisz A., *Polityka Firlejów wobec miast w XVI wieku i założenie Janowca nad Wisłą*, „Przegląd Historyczny” 61(1970), z. 4, s. 577–608.
- Wyrobisz A., *Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII wieku*, „Przegląd Historyczny” 65(1974), s. 19–46.
- Żurek D., *Obraz małych polskich miast w literaturze z XVI i XVII wieku*, „Zapiski Historyczne” 84(2019), z. 3, s. 153–167.
- Żytkowicz L., *Chlewiński Antoni h. Radwan*, w: PSB, t. 3, Kraków 1937, s. 297–298.